

Et møde tager en uventet drejning

Landet var ydmyget, sønderslået, udplyndret, ruineret, forarmet og befolkningsmæssigt decimeret, ligesom staten havde oparbejdet en enorm krigsgæld. Året var 1660. Det førte til indførelse af kongelig enevælde. Enevælde betyder tre ting. Enevælde er for det første betegnelsen for en bestemt styreform, for det andet for en bestemt ideologi, for det tredje for en periode af danmarkshistorien, der tog sin begyndelse i 1660 og endte i 1848, hvor den blev afløst af den frie Grundlov af 5. juni 1849. Dermed være ikke sagt, at alting stod stille i Danmark i dette tidsrum, eller at styret i Danmark gennem hele perioden var uforanderligt. Selv om enevælden for længst er væk, så har den knap 200-årige periode sat sit præg på dansk stats- og samfundsliv og kultur, ja på selve det at være dansk – og det helt frem til i dag.

Men lad os begynde med begyndelsen. Hvordan gik det til, at der blev indført enevælde i 1660? Baggrunden var dystert. Landet havde 1657-1658 og 1658-1660 udkæmpet de såkaldte Karl Gustav-krige

Afvisningen af det svenske stormforsøg på København den 11. februar 1659 styrkede kongens prestige og københavnernes selvtillid og gødede dermed jorden for det politiske systemskifte i 1660.

|| Poul Steffensen (1866-1923)/Det Kgl. Bibliotek

med Sverige. I den første af krigene – hvor den svenske hær march over det tilfrosne Lille- og Storebælt med ét havde vendt den strategiske situation katastrofalt til ugunst for Danmark – havde kongen ved Roskildefreden måttet afstå Skåne, Halland og Blekinge. Dvs. en tredjedel af kongerigets areal og endda særdeles frugtbare og velhavende territorier. Derved var det handelsmæssigt vigtige Øresund ikke længere kontrolleret af Danmark alene, ligesom København, der før havde ligget midt i landet, nu var blevet en udsat frontlinjeby, kun få timers sejlads fra arvefjenden Sverige. I den anden af krigene havde svenskerne søgt at underlægge sig hele det resterende Danmark. Det var næsten lykkedes, men København havde holdt ud og modstået belejringen, indtil allierede styrker var nået frem og havde undsat hovedstaden og bistået Danmark med at forjage de svenske styrker.

Men foruden tabet af Skånelandene og den forværrede strategiske beliggenhed havde svenskekrigene også indebåret flere års besættelse af det meste af Danmark med de overgreb, udplyndringer og ødelæggelser, dette indebar. Ydermere havde en pestepidemi føjet spot til skade.

Den bedste løsning i den situation ville være at nedsætte de militære udgifter, den suverænt største udgiftspost på statsbudgettet, og det så meget mere som krigen nu var forbi. Men hæren var en lejehær, mestendels bestående af professionelle, udenlandske soldater, og for at den kunne opløses – aftakkes, som det hed – måtte soldaterne have deres tilgodehavende løn udbetalt. Men problemet var, at statskassen var tom. Der måtte altså hurtigt skaffes flere penge.

Det adelige rigsråd, der regerede landet sammen med kongen, besluttede derfor i begyndelsen af august at lade kongen sammenkalde en stænderforsamling til at tage stilling til, hvordan den finansielle situation skulle løses. Stænderforsamlinger kendte man til, men det var ikke en institution, der blev sammenkaldt med faste mellemrum. Stænderne, der skulle mødes, var adelen, gejstligheden og borgerstanden. Med ”borger” mentes selvstændige erhvervsdrivende i byerne.

Landets største stand, bønderne, skulle ikke være med. Efter samtidens tankegang blev bønderne anset for at være repræsenterede gennem deres adelige herremænd. Når rigsrådet ville have andre stænder end adelen til at medvirke, var det, fordi der skulle træffes tunge, men uomgængelige og nødvendige beslutninger om nye skatter til at finansiere aflønningen af hæren. Og rigsrådet ville i den situation ikke stå alene med ansvaret for de upopulære foranstaltninger, men ville have de andre stænder med for at gøre dem medansvarlige, ikke mindst

over for deres baglande. De skulle med andre ord under ansvarets åg.

Lidt inde i september 1660 mødtes repræsentanterne for stænderne så i København, hvor de fik forelagt et forslag om en forhøjelse af skatten på stemplet papir og indførelse af en konsumptionskat, dvs. en omsætningsafgift på dagligvarer. Skatten på stemplet papir gik relativt let igennem. Det gjorde konsumptionskatten derimod ikke. Borgerstanden, der ville blive hårdt ramt af netop en sådan skat, sagde umiddelbart nej. Adelen insisterede på den skattefrihed, den havde som adelstand. Gejstligheden sagde ja, men på betingelse af at adelen også skulle betale. Borgerstanden valgte nu at tilslutte sig gejstlighedens krav. Muligvis har repræsentanterne for den gejstlige og den borgerlige stand følt sig overbevist om, at adelen aldrig ville acceptere at skulle betale denne skat, hvorfor de risikofrit kunne gå med til den og derved vise god vilje, uden at det ville koste dem noget.

Det hele foregik i en stemning af gensidig mistro mellem adelen på den ene side og på den anden side "de ufrie stænder", som man kaldte dem. Sidstnævnte mente, at adelen, hvis eksistensberettigelse var at forsvare landet, og som derfor til gengæld var udstyret med en række privilegier såsom skattefrihed, havde svigtet katastrofalt. Det var nemlig det københavnske borgerskab, der havde holdt stand og hindret svenskerne i også at erobre København, mens adelen angiveligt på det skammeligste var løbet fra sin pligt til at forsvare land og rige.

Forhandlingerne ved stænderforsamlingen gik altså hurtigt i hårdknude. Kredse inden for borgerstanden forsøgte at udnytte situationen til egen fordel ved at fremsætte alternative forslag til konsumptionsafgiften, herunder endnu større offentlige besparelser, bortfald af adelens monopol på en

række embeder, samt at stænderforsamlingerne i fremtiden skulle medvirke langt mere aktivt i statens styrelse. I den situation kunne adelens repræsentanter godt se det uholdbare i stædigt at henvise til deres privilegier, og derfor meddelte de nu, at de – den alvorlige finansielle situation taget i betragtning – var villige til at betale en konsumptionskat.

Kongemagten bliver arvelig – og enevældig

Gejstligheden og borgerstanden var herved tilsyneladende blevet udmanøvreret. Men kredse inden for disse stænder søgte at genvinde det politiske initiativ. Den 8. oktober 1660 fremsatte de et forslag om at gøre Danmark til et arverige, så kongemagten skulle gå i arv fra far til ældste søn. Hidtil havde landet været et valgkongedømme, hvor det var stænderne, først og fremmest adelen, der valgte en ny konge. Som regel valgte man den regerende konges ældste søn, men der var ingen garanti. Og inden en ny konge kunne komme på tronen, måtte han underskrive en overenskomst (håndfæstning) med rigsrådet, der præciserede kongens og rigsrådets respektive pligter og rettigheder. I 1648 havde Frederik 3. (1609-1670) således måttet acceptere en ydmygende håndfæstning, der kraftigt begrænsede kongens rettigheder, ja nærmest bastede og bandt ham på hænder og fødder og omtrent reducerede ham til en daglig leder, mens rigsrådet og den øvrige adel havde det politiske overtag.

Hoffet tog med kyshånd imod forslaget om et arvekongedømme. Faktisk kom det ikke så overraskende, for kredse ved hoffet havde i forståelse med kongen været i kontakt med de kredse inden for gejstligheden og borgerstanden, der i al hemmelighed havde udarbejdet forslaget. Måske havde de endda bistået dem med at udarbejde det. Adelen var imod arvekongedømme, da det ville begrænse dens

magt, men hvad kunne den egentlig gøre? Der var en stor militær tilstedeværelse i København, og militæret var under kongens kommando. Og kongen satte byen i undtagelsestilstand og lod byportene lukke. Den 13. oktober måtte rigsråd og adel give efter og gå med til arvekongedømmet. Den 18. oktober blev der holdt en arvehyldningsceremoni på Københavns Slot. Et politisk systemskifte var fuldbragt. Arvekongedømmet var en realitet.

Denne nye forfatningsmæssige tilstand ville i bedste fald kræve visse justeringer i håndfæstningen fra 1648. I værste fald – set med adelens øjne – ville den blive helt afskaffet og erstattet med noget andet. Og det var det sidste, der blev tilfældet. Så var spørgsmålet bare, hvad der skulle sættes i stedet. Det kunne repræsentanterne for de tre stænder ikke blive enige om. De enedes i stedet om at overlade det til kongen at udarbejde en ny forfatning, der skulle erstatte den kasserede håndfæstning.

Den 10. januar 1661 forelå den nye forfatning i skikkelse af ”Instrument eller pragmatisk sanktion om kongens arveret til Danmarks og Norges riger”. Den blev senere betegnet ”Enevoldsarveregeringsakten”, hvilket også var en mere dækkende betegnelse. For ikke blot fastslog den, at kongemagten skulle være arvelig – det var allerede vedtaget tilbage i oktober på stændermødet – men tillige foreskrev den, at kongens magt skulle være *enevældig*. Intet mindre. Det adelige rigsråd og dets beføjelser skulle bortfalde, men der blev heller ikke noget af de uadelige stænders fremsatte ønsker om at være med til at styre riget sammen med adelen, endsige at stænderforsamlingerne skulle blive en fast institution i statsstyrelsen. Hvis stænderrepræsentanterne havde forventet noget sådant, blev de skuffede. Men stændermødet var for længst forbi. De delegerede var rejst hjem, til hvor de kom fra. Måske

havde de regnet med, at kongen ville sammenkalde et nyt stændermøde, hvor hans nye forfatning skulle diskuteres. Men i stedet sendte kongen en repræsentant rundt i landet til de tidligere stænderrepræsentanter, der hver og en måtte skrive under. Og kongens mand var blevet instrueret om at indberette, ikke blot hvis nogen vægrede sig ved at sætte deres navn under, men tillige hvordan de, der skrev under, så ud i ansigtet, mens de skrev under! Og kongen fik de underskrifter, han ville have. De i alt godt 200 stænderrepræsentanter var nemlig nu spredt over det ganske land og kunne derfor ikke aktionere i flok.

Et speget forløb

Forhandlingsforløbet ved stændermødet var speget og indviklet og svært udgrundeligt. Mødet var sammenkaldt for at bevilge skatter til at afhjælpe finansnøden. At det endte med at føre til indførelsen af arvekongedømmet, stod ikke på dagsordenen ved mødeindkaldelsen, men var noget, der blev lusket igennem under eventuelt. Sådan ser det i hvert fald umiddelbart ud. Kildematerialet gør det ikke muligt at sige med sikkerhed, hvem der tog initiativ – og hvornår. Var indførelsen af arvekongedømme og enevælde noget, som kongen allerede havde arbejdet på forud for mødet, eller greb han mere eller mindre spontant mulighederne, efterhånden som mødet udviklede sig?

Der er ikke tvivl om, at der var tale om et statskup, både ved den måde, adelen fik stillet stolen for døren på, og ved Enevoldsarveregeringsakten, der ikke bare lod indføre arverige, som det var blevet besluttet, men dette arverige skulle tillige være enevældigt styret.

Hvad der nærmere bestemt skete på stændermødet i 1660 og umiddelbart efter, har været